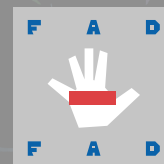

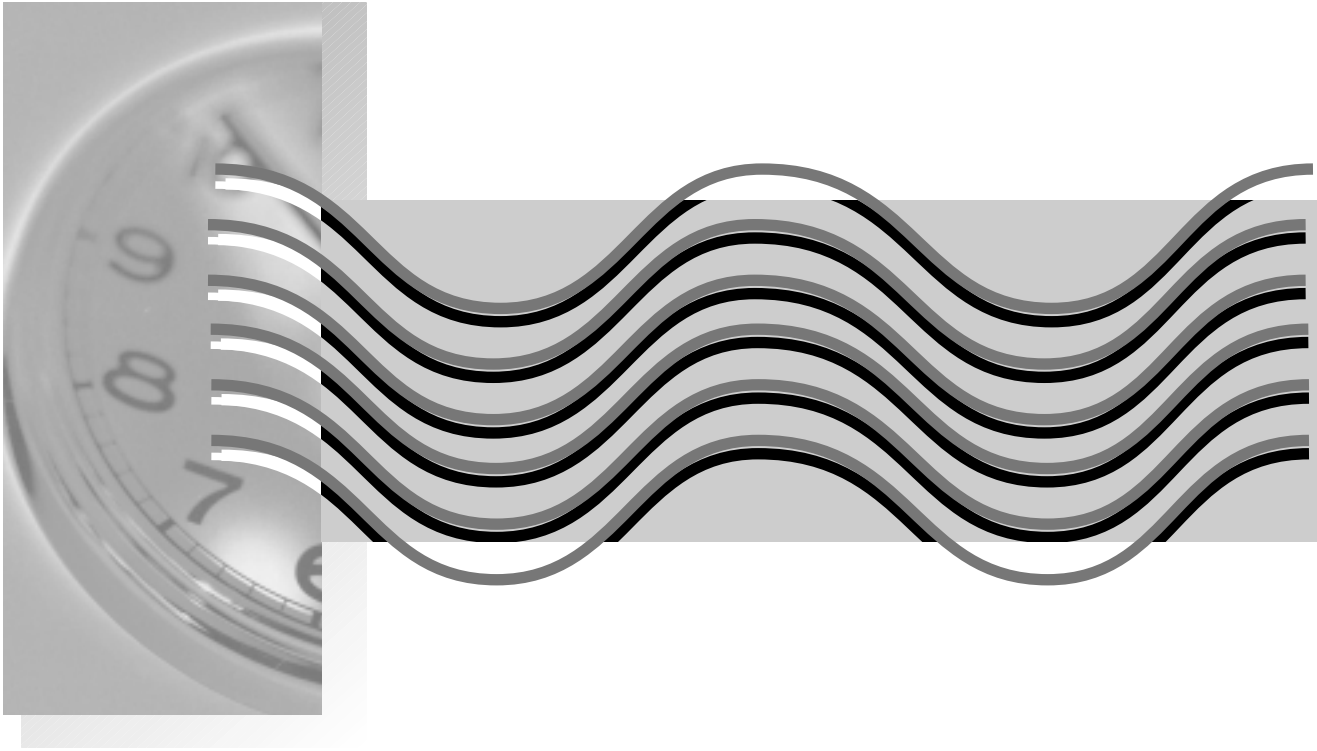
guia didàctica

Generalitat de Catalunya
Departament de Sanitat i Seguretat Social
Direcció General de Drogodependències
i Sida

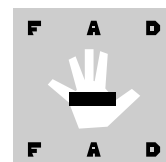
FUNDACIÓN DE AYUDA
CONTRA LA DROGADICCIÓN

guia didàctica

Generalitat de Catalunya
Departament de Sanitat i Seguretat Social
**Direcció General de Drogodependències
i Sida**

FUNDACIÓN DE AYUDA
CONTRA LA DROGADICCIÓN

Fitxa tècnica

©FAD, 1996

Edita i distribueix

FAD

Avda. de Burgos, 1 3

28036 Madrid

Tels. 91 3024048 i 91 3838000

Direcció tècnica del Programa

Eusebio Megías Valenzuela. *Director tècnic de la FAD*

Eulàlia Alemany Ripoll. *Cap del Departament de Prevenció de la FAD*

Direcció tècnica del Programa a Catalunya

Joan Colom i Farran. *Director General de Drogodependències i Sida. Departament de Sanitat i Seguretat Social. Generalitat de Catalunya.*

Maria Estrada Ocón. *Òrgan Tècnic de Drogodependències. Departament de Sanitat i Seguretat Social. Generalitat de Catalunya.*

Text

José Ángel Medina (Iniciatives Culturals)

Fernando Cembranos (Iniciatives Culturals)

Adaptació al català

Jaume Gala. *Unitat de normalització lingüística. Departament de Sanitat i Seguretat Social. Generalitat de Catalunya.*

Grup d'assessors tècnics

Carlos Alonso

Domingo Comas

Antonio Gamonal

Jesús A. Pérez de Arróspide

Il·lustracions

Alain Garcia

Disseny i Maquetació

Bärbel Oberhagemann

Impressió

Ancares Gestión Gráfica S.L.

DL: M-343-97

Índex

1. Introducció

2. Els dossiers informatius

3. Algunes recomanacions didàctiques

-Com s'usen els dossiers?

- ☞ Presentació del material
- ☞ Selecció
- ☞ Accés a les dades
- ☞ La discussió
- ☞ El concurs

-Alguns paràmetres a tenir en compte

-Variants d'utilització

4. Tècniques i exercicis

El Role-Playing

El demà passat

Judici a...

El millor de cada casa

Investigació de premsa

Investigació d'experts

Miniponències

Itineraris

La tempesta d'idees

Panell de frases

5. Característiques específiques als dossiers

Els continguts dels dossiers

Algunes matisacions tècniques

6. El concurs

Annex: bibliografia

Introducció

1

La Direcció General de Drogodependències i Sida i la *Fundación de Ayuda contra la Drogadicción* es proposen facilitar un material de treball (dossiers informatius) i una activitat de caràcter autonòmic i nacional (un concurs) que permeti associacions i centres educatius actuar amb joves de 16 a 18 anys en l'àmbit de la prevenció de drogodependències.

Aquest document és una guia didàctica, l'objectiu principal del qual és ajudar, orientar i facilitar l'ús dels materials informatius i de treball que s'han elaborat amb aquest objectiu. Per això la guia es divideix en els apartats següents:

- Els **dossiers informatius**, en els que es descriuen els objectius, la filosofia, els temes i l'estructura dels materials que acompanyen aquesta guia.
- Algunes **recomanacions didàctiques**, on es comenta la forma d'utilització dels dossiers i s'aporta algunes idees entorn a elements a tenir en compte des del punt de vista pedagògic.
- **Tècniques i exercicis**, en els quals es descriu una sèrie de tècniques de dinàmica de grups que poden ajudar a què la utilització dels dossiers estigui propera als objectius que es persegueixen amb ells.
- **Característiques específiques** de cadascun dels dossiers, que aporten algunes idees per millorar les "prestacions" didàctiques de cadascun dels materials per separat, atenent a les seves particularitats.
- El **concurs final**, on es descriu breument la sortida que es pretén donar als resultats del treball que els grups de joves realitzin amb els dossiers.
- **Bibliografia** de referència, amb llibres i documentació centrada en la dinàmica de grups.

2

Els dossiers informatius

La Direcció General de Drogodependències i Sida i la *Fundación de Ayuda contra la Drogadicción* han elaborat sis dossiers informatius. Cadascun d'ells intenta recollir una sèrie d'aportacions, informacions, preguntes i idees entorn a sis temes clau.

Aquests sis temes i les idees que apareixen als dossiers s'han seleccionat en funció de tres criteris fonamentals. L'aparició d'aquests temes a la vida del jove d'avui dia, la importància que poden tenir en les decisions i la forma de vida de la joventut, i la relació directa o indirecta que tenen amb el consum de tabac, alcohol i altres drogues.

La filosofia, la intenció generalitzada dels materials no és allisonadora. Les idees que apareixen als textos no pretenen fer veure als joves que és el que han de fer, dir o pensar. La pretensió dels dossiers és facilitar una reflexió justa, equilibrada i, sobretot, pròpia respecte a qüestions i temes sobre els que és inevitable que les persones joves prenguin una postura concreta, tant individual com de grup.

Per això els objectius principals dels materials són tres:

- Informar, fer arribar al jove informacions, dades, plantejaments i idees sobre temes d'importància i rellevància a les seves vides, perquè puguin situar-se de forma més efectiva al seu davant.
- Provocar, facilitar l'ús del debat, el diàleg, la discussió i l'intercanvi d'idees com una manera d'accedir a conclusions individuals enriquides i optimitzades per la presència d'altres persones, per la força del grup.
- Recollir, donar sortida a les conclusions dels grups de joves que utilitzin els materials, perquè altres persones les puguin conèixer.

Els dossiers informatius són l'eina fonamental per a la consecució dels dos primers objectius. El tercer d'ells es relaciona fonamentalment amb el concurs de presentacions.

No obstant això, el segon objectiu (el provocador de debat i intercanvi) té molt a veure amb les persones adultes que acompanyen el jovent al treball amb els dossiers. El professorat, els monitors i les monitores d'associacions estan directament implicats no només en la presentació del material als joves sinó també en aconseguir la millor de les possibilitats d'ús i resultat.

Aquest és l'objectiu d'aquesta guia didàctica: proporcionar eines i recursos per a la presentació del material, dinamització dels grups i animació a la participació. Funcions que no requereixen una preparació específica, però que es poden optimitzar a través del coneixement dels materials i d'algunes recomanacions didàctiques que es poden seguir.

Els sis dossiers que es proposen com a material de treball són aquests:

- 1 • **Temps lliure:** en el que es repassen les característiques pròpies de l'oci juvenil, les condicions econòmiques que l'envolten actualment, la nit, els ritus d'iniciació, l'espai i el temps per a l'oci, etc.
- 2 • **Publicitat i moda:** en el que es tracta com funciona la publicitat, els seus mecanismes i efectes, les seves relacions amb la població juvenil, el funcionament de les modes, les funcions socials que compleixen, com es creen les modes, etc.
- 3 • **La vida al grup:** en el que es descriuen els avantatges i inconvenients de la vida en grup, les condicions en què es desenvolupa la vida de les persones envoltades per altres, els fenòmens que apareixen quan les persones viuen en grup, les formes de participació en grup, etc.
- 4 • **Joves i adults:** en el que es parla de les relacions entre persones joves i adultes, els seus conflictes, les tècniques de negociar i arribar a acords, els mites, les frases fetes i altres elements que puguin ajudar a què aquestes relacions centrals siguin més interessants.
- 5 • **Les relacions personals:** en el que apareixen la parella, el sexe, l'amistat, els mites que sorgeixen en les relacions, les diferents formes d'enfocar els lligams entre homes i dones, etc.
- 6 • **Els joves i el món:** en el que es repassen les diferents formes en què els joves participen de la societat on viuen, propostes de participació, les condicions en què els joves "han" d'incorporar-se a la seva comunitat, etc.

Tots els dossiers són un conjunt de textos que tenen un nombre variable (entre cinc i deu) i són de mida i estructura diferent en cada cas. Als dossiers hi ha textos que no arriben a tenir més de mitja pàgina i d'altres són més extensos. Alguns tracten una o dues idees i d'altres parlen d'una sèrie d'elles. També n'hi ha que es componen de dades i d'altres que fan reflexions en "veu alta".

En aquest sentit, és important ressaltar la independència dels dossiers i els textos. Cadascun dels sis dossiers són independents, no tenen res a veure entre si. Per això poden haver idees o reflexions que apareguin en més d'un d'ells. Com es descriurà més endavant, els textos que componen cada dossier, sigui el nombre que sigui, també són independents entre si. Els dossiers poden seguir un ordre lògic en el tractament dels temes, tot i que això no significa que s'hagi de treballar amb ells de forma ordenada i obligatòriament completa.

L'apartat dedicat a les recomanacions didàctiques inclou referències a les característiques, estructura i utilització dels textos.

A més a més, tots els textos contenen dos elements complementaris:

- En tots els dossiers apareixen als marges resums, reflexions o preguntes que intenten recollir els elements i les idees més centrals i importants dels paràgrafs del text. Això pot permetre una selecció de la part del dossier més interessant o realitzar una lectura ràpida per conèixer les idees principals del dossier.
- Apareixen requadres inclosos en el text on es proposen petites activitats que podrien realitzar-se a partir de les idees que apareixen en els paràgrafs immediatament anteriors. Aquestes propostes permeten que els joves puguin realitzar els seus debats i intercanvis sense dependre de la "tutoria" didàctica d'alguna persona adulta. La forma en què es pot estimular o afavorir el seu ús es comenta en l'apartat següent de la guia.

Tant els temes com les idees que s'han inclòs en el seu desenvolupament tenen una rellevància inespecífica respecte al consum de drogues. Efectivament, es tracta de facilitar als joves un desenvolupament personal equilibrat i intel·ligent, de manera que sigui la consecució d'aquest desenvolupament la que els condueixi a un ús responsable de les substàncies. Sense haver de dedicar-li apartats específics al tema, s'han inclòs en els textos exemples, propostes o idees que tenen a veure amb l'alcohol, el tabac o altres drogues.

El professorat, monitors/es i altres persones, que acompanyen els joves al seu treball amb altres dossiers, tenen la tasca de presentar-los i animar el seu ús. És important que la decisió sobre la rellevància dels temes, la selecció i la forma de treballar-los sigui portada pels joves, convenientment assessorats i animats per aquestes persones adultes. Conèixer cadascun dels dossiers i aquesta guia, així com respectar les preferències dels joves pot ser una ajuda inestimable per realitzar aquesta tasca.

Algunes recomanacions didàctiques

3

En aquest apartat s'inclouen aportacions que poden facilitar l'ús dels dossiers als grups. No hi ha cap fórmula ni model, ni norma per treballar amb els dossiers; malgrat això, pot resultar d'utilitat alguna anotació que reveli elements relacionats amb el text, la seva estructura, la dinàmica de grups o algun altre que estigui relacionat amb la tasca.

De fet, la primera recomanació consisteix en la possibilitat de ser cada grup, cada professor o monitor qui pensi, dissenyi i seleccioni la seva forma d'utilització. Per això els dossiers tenen la seva informació en un format de text, que és la forma més senzilla de transmetre les idees. Així cada grup que ho desitgi pot utilitzar els textos com vulgui o com es descriu en aquesta guia.

Cada dossier conté idees i dades sobre un tema central, on es desenvolupen algunes idees particulars sobre aquest tema. Un cop seleccionat el dossier a utilitzar i el/s text/os segons el criteri del grup/adult, es pot utilitzar com es vulgui.

No s'ha d'oblidar, en aquest cas, els dos objectius principals que pretenen cobrir els dossiers de la informació i el debat. Per tant, és necessari cobrir el primer fent que almenys una part dels dossiers arribi a les persones que integren el grup (lectura individual, grupal o per seccions. Cada persona en llegeix una part...). I també és necessari cobrir el segon, facilitant i creant que les condicions per a l'intercanvi i el diàleg s'estableixin de forma més o menys ordenada (des d'una tertúlia informal fins a una tècnica grupal complexa).

Com s'usen els dossiers?

Proposarem una seqüència/fórmula d'utilització dels dossiers senzilla. Com ja s'ha dit, no és l'única ni la millor, més endavant se'n parlarà d'alguna possible variant.

1. Presentació del material

Cada integrant del grup disposa d'un exemplar de cadascun dels dossiers. És recomanable que es faci una presentació de tota l'activitat (dossiers i concurs) perquè puguin tenir una visió de conjunt respecte als seus objectius i sentit, posant atenció en què cadascun dels objectius/fases (informació, debat, devolució) té sentit per si mateix, però també en connexió amb els altres dos.

No té cap interès utilitzar els materials com a lectura o punt de partida d'una discussió o un diàleg i prou. Per això és necessari presentar els materials com a part d'un procés. Aquesta és la paraula clau: procés, i cal completar-lo. Per això s'haurà de valorar, seleccionar, centrar-se en el més atractiu o útil i deixar la resta per a un altre moment o ús. El fet de presentar els dossiers com una part d'un procés és essencial perquè el grup compregui la seva utilitat com a font d'informació i element provocador, més que com a producte final d'una intenció pedagògica o documental específica.

Els dossiers han de ser presentats alhora descrivint breument el seu contingut. Per això pot resultar idònia la introducció que precedeix cadascun dels dossiers, que conté l'índex i les preguntes clau que s'hi poden trobar, per mitjà de la lectura o d'una exposició del professor o monitor.

2. Selecció

Per causa dels programes que les classes, associacions i grups realitzen al llarg de l'any, és probable que sigui inviable la utilització dels sis dossiers o d'un d'ells en la seva totalitat. És necessari que se'n realitzi una selecció i que sigui el grup qui en prengui la decisió.

La fórmula més senzilla consisteix en trobar quin o quins dels temes que es tracten tenen interès per a la majoria de les persones del grup, mitjançant una consulta senzilla. Seria un error que s'intentés abraçar un excés d'informació perquè es considerin interessants tots els temes i/o perquè no s'arribi a cap acord de selecció; resulta molt més útil tractar menys temes, però més a fons.

3. Accés als textos

Des de la lectura personal d'un o diversos textos, que seria el mètode més senzill, es pot fer cada cop més complex el sistema. Pot ser una oportunitat perquè el material tingui altres utilitats (lectura, esquematització, resums, etc.) o pot aprofitar-se per estimular el treball en equip (cada persona llegeix una part del text o dossier i la presenta. El dossier es divideix entre grups de treball que presenten la seva part com creguin més interessant i atractiu).

En qualsevol dels casos aquest accés ha d'estar assegurat de manera que tots els membres del grup tinguin les mateixes possibilitats de participació en les activitats d'intercanvi i debat que es posin en marxa.

4. La discussió

Qualsevol que sigui la forma en què es realitzi el diàleg, és necessari tenir en compte dos elements fonamentals: les conclusions (han de plasmar d'alguna manera els resultats del debat) i la posada en comú (totes les persones del grup han de poder accedir a aquestes conclusions).

Les conclusions i la posada en comú són necessàries a fi que la ja comentada riquesa del treball en grup es converteixi en quelcom tangible i visible per a tots. Hauran de ser objectives i representatives, estar a l'abast de tothom (mural, paret, suro, pissarra) i ser considerades com el producte del pensament del grup i, per tant, la seva opinió.

Per portar a terme la discussió, el debat o l'intercanvi es poden seguir dos camins: utilitzar les propostes d'activitat que es presenten en el text, en requadres, i/o acudir a l'apartat exercicis i tècniques d'aquesta guia.

En el primer cas, s'ha de recordar que els grups nombrosos que tenen dificultats d'organització i participació en aquestes situacions cal ajudar-los a organitzar-se (nombre de grups, nombre de persones per grup, temps de tasca, forma de posada en comú).

5. El concurs

Es fa necessari fer alguna al·lusió al concurs de presentacions organitzat conjuntament amb aquests dossiers i animar la seva participació. Per això, ens remetem a l'últim apartat d'aquesta guia.

Alguns paràmetres a tenir en compte

A l'hora d'organitzar els grups de treball, tant per a la lectura o l'accés a la informació com per a la discussió i el debat, encara que s'esmentin especialment aquests últims, convé tenir en compte alguns paràmetres que es descriuen a continuació i que poden resultar d'ajuda:

- Els grups petits, de dos a sis membres, són més participatius i donen més confiança. Els grups grans acostumen a ser efectius quan han de produir un repertori: d'idees, d'exemples, de solucions, d'anècdotes i decreixen en efectivitat quan es tracta de dialogar o participar. Les parelles i els tríos són més útils quan l'intercanvi és sobre temes personals.
- Quan les interaccions i intervencions en un grup són nombroses augmenta la sensació d'activitat, però es fa molt difícil avançar en el cas de les discussions. Quan les interaccions són escasses es perd la sensació d'activitat, però la producció es fa més efectiva en les posades en comú. En grups nombrosos les interaccions són més nombroses i difoses; en grups petits són menys nombroses i més concretes. El mateix passa amb la llibertat: com més lliure sigui la participació, com a la tertúlia, menys productiu és el grup, però els membres se senten més relacionats amb els resultats.

- El suport de la producció en aquest cas, on i com apareixen les conclusions o la posada en comú, acostumen a ser orals. A vegades, s'abusa d'aquesta fórmula oblidant altres com el cartell, el document escrit, la paret, l'esquema, el quadre gràfic i altres que poden resultar d'interès.

- La temporalització (quant dura l'activitat?) és molt variable quan es treballa en grups, depèn del tipus de tasca i del de grup. Tot el procés: presentació, selecció, accés, discussió... haurà de durar allò que vulgui el grup. Ara bé, convé remarcar dos elements d'interès: per un costat totes les tasques de grup han de tenir un temps tancat, de manera que el grup pugui controlar-lo des del principi, d'altra banda s'ha de tenir en compte que a partir d'un temps concret (uns quaranta a-cinc minuts) la capacitat de concentració decreix ostensiblement. Com a dada de referència no convé allargar els treballs de debat, diàleg i opinió més enllà dels trenta minuts.

- El tipus d'interacció que es produeix entre les persones té diferents efectes. L'oposició produeix discurs i activitat, encara que no avanci necessàriament. Les persones parlen més, malgrat no arribar a cap acord. La suma d'aportacions i la complementarietat disminueix la capacitat de parlar, però fa molt més fàcil l'avenç i la productivitat.

- L'estructura temàtica és molt variable. Es poden tractar parts d'un tema o un de sencer, des de diferents aspectes, o diverses persones/grups amb el mateix tema, o distintes respostes a un mateix tema. No sempre és necessari que un apartat es "llegeixi" des del mateix punt i de forma completa. Pot valer la pena tractar només una idea per veure-la des de tots els angles possibles.

- El tipus de raonament és també variable, s'abusa del plantejament deductiu demanant als grups que sempre utilitzin el pensament lògic. Els plantejaments de tipus inductiu o creatiu poden fer que les persones arribin igualment a conclusions útils sense tenir necessitat que responguin a un recorregut lògic, com en el cas d'una pluja d'idees.

- La producció que es demana als grups ordena el seu pensament més del que es pot pensar. A vegades, el contingut d'un tema és el que fa que el pensament grupal vagi en una o altra direcció. Tanmateix, la tasca és la que ha de fer-ho, així es pot demanar a un grup que informi, valori, critiqui, opini, desenvolupi, inventi, apliqui, contrasti, entreni, etc. i, en cada cas, la tasca encomanada serà la que organitzi la seva forma de treballar.

- La relació amb la realitat que tingui la tasca i l'exercici a realitzar fa que les posicions del grup siguin diferents. Quan es tracta la mateixa realitat i, a més, és propera, el grup es mostra prudent i incrèdul, com en el cas de l'anàlisi d'estadístiques sobre el propi grup. Quan es tracta d'un joc, el grup aprèn criteris i idees, l'aplicació de les quals a la realitat a vegades és difícil, com quan es fan jocs cooperatius. Quan es tracta de simulació, es poden recrear tots els aspectes de la realitat menys el risc a cometre errors. Això pot ajudar a entrenar i analitzar qüestions importants, com passa amb el *role-playing*.

La motivació dominant en la tasca és important, ja que actuarà com a motor de l'activitat. Cal que les formes d'organització dels grups puguin resoldre algunes de les motivacions socials més importants: que el que es fa serveixi per a alguna cosa (rellevància de la tasca), que cada persona tingui oportunitat de sentir-se valorada (participació) i que sigui entretingut i atraient (selecció de la dinàmica). El mateix passa amb estratègies de cooperació i competició que es poden alternar donant oportunitat a què els grups optimitzin la seva producció, amb l'afany de guanyar algunes vegades i de cooperar en d'altres.

Aquests paràmetres són solament algunes idees que es poden tenir en compte quan s'hagin d'organitzar els grups, sobretot si s'han d'utilitzar les propostes de treball que apareixen incloses en els mateixos textos.

Variants d'utilització

Malgrat haver proposat un sistema de treball i fer, més endavant, propostes sobre exercicis i tècniques, poden tenir-se en compte algunes variants que modifiquen en certa mesura l'absència de presentació, selecció, accés i discussió.

- La presentació dels materials es pot realitzar després que el grup hagi manifestat els seus interessos quant a temes per treballar en l'espai concret on s'utilitzin els dossiers (per exemple, una tutoria).
- El grup es pot dividir en d'altres més petits i cadascun d'ells pot fer la seva selecció de temes, textos i activitats.
- La selecció es pot realitzar per delegació en un grup de persones més petit, amb l'objectiu de no perdre molt de temps en aquesta qüestió.
- No és imprescindible descartar el tractament de tots els temes, sabent que haurà de ser molt menys profund i pausat com més es vulgui abastar.
- La discussió es pot realitzar en primer lloc, a través d'una tècnica i sobre un tema concret, i, posteriorment, presentar els materials rellevants en aquesta discussió.

4

Tècniques i exercicis

En aquest apartat es descriuen una sèrie de tècniques i exercicis indicats per facilitar que els grups puguin complir els objectius de l'activitat (informar-se i debatre) i, per tant, també que el professorat o monitors puguin realitzar la dinamització d'aquests grups més fàcilment.

S'hi apunten la forma en què cada tècnica es porta a terme i les seves utilitats o els seus usos idonis. Les matisacions que la posada en marxa d'alguna d'aquestes tècniques pot tenir en algun dels dossiers en particular s'explicaran a l'apartat següent.

El role-playing

És una simulació d'una situació amb uns papers establerts prèviament. Cada situació se centra en l'àmbit, el tema o la qüestió que vol tractar-se o estudiar-se. Els papers porten una descripció, que no ha de ser ni molt completa, ni molt curta, depèn del que es requereixi en cada cas.

Un grup de persones posa en marxa la situació i cadascuna desenvolupa el seu paper (el que hi correspongui) tal com ella creu que s'ha de fer. Les persones encarregades d'executar els papers o rols han de tenir en compte tres coses fonamentals: la primera, que qui parla o es mou no són elles mateixes, sinó el seu personatge; la segona és que hom s'ha de restringir a la descripció donada; i la tercera, que el qui no estigui a la descripció ha d'inventar-se o intuir el que passa.

Aquesta tècnica s'utilitza per mostrar una situació i analitzar-la posteriorment. Per això és molt útil per conèixer què és el que pensen els altres sobre diferents temes. En aquest cas, cada persona desenvolupa el seu paper tal com ho veu en realitat.

També s'utilitza com a instrument per mostrar el que un grup opina o creu que hauria de ser una situació. En aquest cas, el que cada persona utilitza per "actuar" són les seves opinions sobre com haurien de ser les coses.

És necessari establir la participació de la resta del grup que no representi papers: prenent notes o opinant més tard. Després de posar en marxa la simulació es comenta com s'ha produït, es pregunten els perquè i s'intenta arribar a algunes conclusions.

És una tècnica idònia per al tractament de situacions i temes en què apareixen implicades diverses persones i el conflicte o el tema central és precisament la relació d'aquestes persones; com les relacions personals, la família, el temps lliure col·lectiu o d'altres.

Aquest exercici és molt interessant i entretingut per analitzar temes en grup. Poden plantejar-se problemes socials, econòmics, personals. Poden analitzar-se situacions normals i especials. El que és veritablement important és que en una simulació com el *role-playing* poden fer-s'hi aparèixer tots els elements que conformen la realitat menys un: el risc. Els participants no podran cometre errors que després tinguin conseqüències no desitjades, que és el que ens bloqueja a vegades a l'hora d'actuar. D'aquesta manera es poden assajar conductes, provar enfocaments o prendre riscos que a la vida quotidiana ens resultarien difícils i que aquí poden reproduir-se sense problemes.

El demà passat

En aquesta tècnica, un grup de persones dissenya el futur d'una realitat o tema. El fet que es reflecteixin idees entorn al desig sobre aquest futur és una dada important. És a dir, no es tracta d'opinar com "crec" que serà una cosa o una altra, sinó com "voldria" que fos.

En primer lloc, es defineix el tema a tractar (per exemple, el meu barri), en segon lloc, s'aporten idees sobre com es desitja el futur (instal·lacions, infraestructures, carrers, parcs, cases...). És molt important que a la fase d'aportació d'idees no es consideri si són més o menys reals o factibles. Finalment, s'ordenen i es discuteix la seva viabilitat.

Quan un grup diu com desitjaria que fos una cosa, acostuma a utilitzar aquelles coses del present que no li agraden i, a més a més, ha de definir com podrien o haurien de canviar. És una tècnica molt útil per a realitats complexes: el temps lliure, la família, el món, la joventut, etc.

Judici a...

Sotmetre a judici una realitat o una actitud, un comportament o un succés, pot resultar revelador dels punts de vista que les diferents persones tenen sobre alguna cosa.

És necessari formar un grup d'acusació i un altre de defensa, que disposaran d'un temps limitat per preparar la seva estratègia. La resta del grup són testimonis potencials i, alhora, observadors. Es nomenarà també un jutge perquè dirigeixi l'activitat.

El grup acusador i el defensor iniciaran els seus al·legats i passaran a cridar els testimonis del grup. Cada un d'aquests haurà de donar la seva opinió o el seu testimoni en funció del que dicti el seu sentit comú.

Quan finalitzi la ronda de testimonis, tot el grup (inclosa l'acusació i la defensa) emetrà un veredict, basant-se en els fets i utilitzant les opinions i aportacions dels testimonis.

És una tècnica en què s'utilitza un referent conegut per argumentar, oposar-se i debatre si és útil per a l'anàlisi d'actituds i situacions concretes, accions o conductes específiques.

El millor de cada casa

Diu un refrany popular castellà que: *"cada maestrillo tiene su librillo"*. Efectivament, les persones tenen diferents formes de fer i veure les coses. Aquesta tècnica intenta que els membres d'un grup exposin les seves excel·lències, allò que fan millor, la seva opinió més ben fundada, una creència que tenen o una tradició que no han deixat de complir.

Si això ho apliquem a una realitat concreta (per exemple, com divertir-se en una festa) i el grup en el que participem està format per vint-i-cinc persones, tindrem un mostrari nombrós i excel·lent de propostes pròpies, del grup. Després, podrem utilitzar-les o no, seguir-les o no, prendre-les en compte o no, però són allí i reflecteixen les diferents possibilitats.

Investigació a la premsa

Per a la investigació de la premsa, el grup realitza una exploració de tot tipus, durant un temps delimitat i sobre una qüestió definida. Per exemple, es pot indagar, durant una setmana, el tractament que es dona a la premsa al temps lliure o es poden recollir notícies que en l'últim mes es poden relacionar amb el consum de drogues o amb la situació actual dels joves.

Un cop realitzada la recopilació, es procedeix a discutir-ne els resultats. Quines són les idees que més apareixen? Quines haurien d'aparèixer i no ho fan? Quin vocabulari s'utilitza, normalment, associat al tema que ocupa la investigació? En quin tipus de publicacions apareixen aquestes coses? Quins missatges volen transmetre els mitjans en cada cas?

Aquesta mateixa tècnica es pot utilitzar amb la televisió i la ràdio, comparant emissores i cadenes, i aprofitant la possibilitat de gravar emissions i reproduir-les per escoltar-les en grup i analitzar-les pas a pas.

Això permet conèixer l'estat d'opinió de la societat, en general, sobre un tema i com es posiciona el grup respecte a aquesta opinió.

Investigació d'experts

Habitualment, estem envoltats d'experts que poden donar-nos informació, que poden expressar la seva opinió o que poden explicar-nos la seva experiència respecte a un tema concret que podem descobrir o analitzar.

Entre pares, mares, amestats i coneguts es trobaran amb seguretat professionals de la psicologia, l'educació, el treball social, la pedagogia, la medicina, la sociologia, la filosofia, el temps lliure, l'animació, l'associacionisme, les arts i d'altres. Resulta interessant observar com es veuen elements com l'oci, l'alcohol, el tabac, la música, el ball, l'esport, la televisió o els diners, des de perspectives tan diferents.

El mateix es pot dir de pares, mares, cosins i cosines, avis i àvies, gent més jove, persones de diferents generacions, els qui viuen a la ciutat o en un poble, els qui són a l'atur o treballadors, homes i dones.

Tenim la sensació que tots pensem igual i aquest tipus de tasques ens fan arribar fàcilment a la conclusió que no és així. Imaginem una enquesta senzilla de sis o set preguntes, contestada per totes les persones diferents que hem vist fins aquest moment, a la nostra vida.

Aquesta tècnica ajuda a extreure una gran part de la saviesa que envolta els grups, però que, en moltes ocasions, passa desapercibuda. És idònia per a qüestions relacionades amb actituds vitals i opinions.

Miniponències

Les miniponències són intervencions que es preparen entre dues o tres persones. Cadascuna de les intervencions dura uns tres minuts com a màxim i ha de referir-se a una qüestió o un plantejament molt concret.

Al final, es recullen les idees més repetides o interessants i es converteixen en conclusions. També es pot obrir un debat o un torn de preguntes, en acabar les intervencions. Una altra variant consisteix en què se'n llegeixin només cinc o sis, en total.

Les miniponències són molt útils quan un tema té moltes variants o quan és alguna cosa que cada persona li dona un matís diferent.

Itineraris

Establir un itinerari consisteix en explicar quin és el procés que segueix alguna cosa en el temps i/o l'espai. Podem explicar la ruta paisatgística d'una ciutat a una altra. Podem explicar les passes a la història d'una idea com el feminisme o la pau. Es pot narrar el procés pel qual una persona arriba a alguna situació o conclusió.

Quan es descriu un itinerari, el grup es deté en qüestions que d'altra manera poden passar per alt; també mostra les seves mancances allò que no coneix.

És una tècnica que requereix bastant temps i és útil per posar en connexió múltiples aspectes d'un mateix tema; per exemple, descriure un itinerari de cap de setmana d'un jove interrelaciona molts aspectes del temps lliure, les relacions, els grups, etc.

La pluja d'idees

Aquí, tots els integrants d'un grup pensen i aporten idees entorn a un tema. La característica principal d'aquesta tècnica és l'absència de valoració. No consisteix a donar bones idees, sinó en aconseguir-ne un nombre important.

Quan no es té en compte el valor de les idees, aquestes surten més fàcilment. Al final, n'hi ha un nombre suficient com per poder seleccionar les més bones i utilitzar-les.

Primer, se centra el tema a tractar, es pensen individualment algunes idees entorn d'ell i es comuniquen en veu alta. Es passen a una pissarra, s'hi pensa un temps més per comprovar què suggereixen i per si apareixen noves idees. Finalment, s'ordenen i seleccionen.

El pensament creatiu és útil per pensar solucions, noves respostes i enfocaments innovadors, així com propostes de canvi i/o millora d'una situació.

Panell de frases

Tot el grup busca o inventa frases, cites o afirmacions relacionades amb un tema concret. S'exposen en un lloc o document i es realitza una anàlisi del que diuen i de com es poden entendre i ser utilitzades.

Aquesta tècnica treu l'habilitat del pensament per resumir en poques paraules actituds, idees, propostes, consells o fórmules que els altres poden entendre i aplicar fàcilment.

Totes aquestes tècniques conformen un ventall de possibilitats que poden ser utilitzades segons les característiques del grup. N'hi ha moltes més que poden resultar igualment interessants.

Característiques específiques dels dossiers

5

En aquest apartat es pretén donar dos elements: els temes i eixos centrals de cadascun dels dossiers i algunes matisacions, des del punt de vista tècnic, per tractar aquests temes.

Els continguts dels dossiers són aquests:

1. La vida al grup

Conté diferents textos:

1. Una història imprescindible: les persones viuen i es desenvolupen en grups, des del principi dels temps.

2. L'autoconcepte, la pertinença i el grup: moltes de les variables que conformen el benestar psicològic de les persones tenen una dependència important del grup.

3. El que els grups atorguen: la supervivència, l'afecte, el poder, la comunicació són processos humans que no serien possibles sense la presència de grups.

4. El peatge del grup: tot el que els grups ofereixen a les persones passa per una sèrie d'inconvenients, de peatges, que els grups exigeixen als seus membres.

5. Els avantatges dels grups: per què està bé integrar-s'hi?

6. Com participar en un grup: la participació és el procés central de les persones als grups i és necessari aprendre a exercir-la.

2. Publicitat i moda

El dossier sobre la publicitat i les modes conté els textos següents:

- 1. El paradís del consum:** la societat actual està orientada a uns hàbits de consum desmesurats i centrals en la vida de les persones.
- 2. La motivació:** és el motor fonamental en què la publicitat es recolza per funcionar com a motor de consum.
- 3. La maquinària de la publicitat:** els mecanismes que la publicitat utilitza per construir els seus missatges.
- 4. Per on es cola la publicitat?:** les situacions personals i els mecanismes psicològics que ajuden la publicitat a funcionar millor, encara que no ho volguem.
- 5. Els diners de la publicitat:** activitat econòmica de gran entitat, a través dels seus números.
- 6. El que no és publicitat:** hi ha molts missatges que no considerem publicitaris, però que arriben als nostres sistemes nerviosos centrals.
- 7. Consum i impacte ecològic:** un consum exagerat té, entre altres conseqüències, la de produir un impacte ecològic de grans proporcions.
- 8. Una mirada breu:** com s'han de mirar els anuncis?
- 9. La moda com a valor:** les modes sempre han existit. Es valora la seva aparició, el funcionament, la creació i difusió.
- 10. Funció social de les modes:** per què existeixen les modes? Quina funció/ns compleix a la societat?

3. Joves i adults

Aquest dossier conté els textos següents:

- 1. Més enllà de la infància:** què passa quan es deixa de ser nen i es vol ser adult?
- 2. Les teves zones de conflicte:** els punts centrals en els quals els joves estableixen els conflictes amb les persones adultes: horaris, diners, amistats...
- 3. Guerra i pau:** algunes idees per aconseguir que els conflictes siguin menors o tinguin menys influència en les relacions, la negociació i els acords.
- 4. Per aquí no hi passo:** sovint, es fa molt difícil la relació, quan el que es posa en joc són elements essencials de les persones.
- 5. Mostrari de persones adultes:** hi ha un ventall de persones adultes desaprofitades pels joves de forma habitual.

6. Quan plora en pare o la mare s'equivoca: els adults també són persones i cometen errades.

7. Frases fetes: alguns mites en forma de frase que, més que ajudar, limiten les relacions entre joves i adults.

4. Temps lliure

El dossier sobre el temps lliure conté els textos següents:

1. L'estat de la qüestió: una anàlisi de quina és la utilització de temps lliure per part de la societat, en general, i dels joves, en particular, a partir de dades i estadístiques.

2. El negoci del temps lliure: els diners que mou el temps lliure és una quantitat molt respectable i conèixer els seus ressorts com a activitat econòmica és necessari.

3. Espai robati temps canviat: els canvis de temporalització i de localització del temps lliure.

4. Sa majestat, la televisió: la importància, els efectes, els avantatges i els inconvenients de la televisió, com a element central de l'oci.

5. El temps lliure virtual: algunes referències a la informàtica i altres tecnologies, que cada vegada ocupen una part més important del temps lliure.

6. Al lucina, veïna: per què és tan necessari estar activat emocionalment? On es poden trobar diverses fórmules de fer-ho?

7. La nit: l'espai més important en el qual es desenvolupa el temps lliure i l'oci juvenil.

8. Valors en borsa, la borsa dels valors: la influència dels valors culturals i socials en alça, en la utilització del temps lliure.

9. Avorrir-se: l'avorriment és una de les idees més recurrents quan els joves parlen del temps lliure, fer coses per avorrides o no és una actitud habitual.

10. Un home anomenat cavall: els ritus d'iniciació a la vida adulta tenen un camp molt ampli en activitats de temps lliure (emborratjar-se, lligar, etc.).

5. Les relacions personals

El dossier sobre les relacions personals conté els textos següents:

1. Les relacions personals: què són? per què s'estableixen? què podem fer i què no?

2. Algunes idees per a les relacions personals: propostes i idees per fer de les relacions personals alguna cosa més satisfactòria.

3. Lligar: la relació fonamental per als adolescents i joves necessita d'idees, aclariments i propostes.

4. Marxant una de mites: les relacions personals, sobretot les de parella, estan poblades de mites que fan que disminueixin les possibilitats de felicitat.

5. Pepa o Pep?: l'enfrontament femení i el masculí, a les relacions, són diferents i s'ha de tenir en compte aquesta diferència.

6. Els joves i el món

Aquest dossier conté els textos següents:

1. Lluita per un tros de realitat: tots tenim la necessitat d'ocupar un espai a la societat que ens envolta, tant individualment com en grup.

2. La joventut i el canvi social: la influència de la joventut en els canvis socials i la dels canvis socials en la joventut.

3. Passo de tot: l'expansió de l'actitud del passotisme respon a una sèrie de condicions i característiques socials.

4. Què ens queda?: quins són els camps en els quals els joves exerceixen la seva disposició a canviar la societat?

5. No hem d'oblidar que... l'ecologia, el feminisme, la política, l'economia i altres són camps davant dels quals cap persona no pot quedar-se passiva.

6. Materials per canviar el món: algunes idees per al futur de la societat rescatades del passat.

Algunes matisacions tècniques

Segons els temes i els dossiers, en aquest apartat es realitzen algunes propostes concretes sobre com utilitzar les tècniques descrites a l'apartat anterior:

1. La vida al grup

- Es proposa realitzar una investigació d'experts sobre el tema: "La importància de l'autoconcepte i l'autoestima, què és? i per a què serveix?".

- Es proposa dur a terme una investigació de premsa amb dos temes: "La diferència d'aparició als mitjans entre protagonistes individuals i grupals" i "Com apareixen als mitjans els beneficis de pertànyer a grups?".

- Es proposa la pluja d'idees: "Situacions en les quals es manifesta la pressió del grup i possibles solucions".

- Es proposa realitzar un *role-playing* múltiple: el grup es divideix en d'altres més petits, cadascun d'ells escull un dels apartats de "El que els grups ator-

guen” i munten la seva simulació, inventada per ells. Després es van realitzant i comentant cadascuna d’elles.

Per fer això és necessari que s’expliqui bé als grups en què consisteix un *role-playing*.

2. Publicitat i moda

- Analitzar un anunci: coneixent els mecanismes dels missatges publicitaris es pot realitzar una anàlisi publicitària més interessant. En grups de quatre se seleccionen anuncis publicitaris de revistes o suplementos (són fàcils de transportar i manejar).

Amb aquests al davant, s’intenta deduir: com vol captar l’atenció aquest anunci?, utilitza alguna connotació?, quines?, què intenta predicar?, de què vol convèncer?, hi ha associacions clares al missatge?, quines?, quins valors publicitaris utilitza?, com?, amb imatge o amb el text?, es reconeix el producte que explica l’anunci?, s’aprofita algun desplaçament de valoració?

Després del treball en grups es realitza una posada en comú. L’anàlisi es pot centrar en una àrea concreta de productes o en diverses àrees alhora. Es poden comparar anuncis més antics amb d’altres més moderns, del mateix producte o marca. Es pot analitzar la diferència entre un anunci de premsa i un de televisió o del carrer.

- Proposta per realitzar un itinerari: en aquest cas, consisteix en escollir en grups de quatre un producte de consum. Com més senzill i quotidià millor. Un cop fet això es tracta d’establir l’itinerari ecològic d’aquest producte, des que és un recurs o diversos, fins a l’arribada al consumidor.

S’haurà d’anotar quines matèries primeres intervenen en tot el procés (no només al principi), tots els desplaçaments i transports amb les seves despeses d’energia i contaminació, tots els espais que s’utilitzin i el que suposa la seva construcció per al medi ambient, tots els abocaments i residus que apareguin al procés.

Per exemple, en el procés de fabricació del pa, s’ha de tenir en compte des del blat fins a la barra o coca. En el d’un CD, cal considerar el petroli del que s’obté el plàstic fins esdevenir un disc compacte.

Una variant consisteix en establir, després de l’itinerari ideal, el que seria l’itinerari més ecològic i més respectuós possible amb el medi ambient per consumir aquest producte.

- Construir publicitat. Es compta amb suficients elements de judici sobre la publicitat com per poder elaborar, en grups de tres, un anunci publicitari.

Es pot publicitar qualsevol cosa: un producte real, un d’inventat, un altre de real de marca inventada, una idea, una proposta, una activitat...

Buscar una idea que capti l’atenció del públic, tractar l’associació, la predicació i la connotació, usar els valors publicitaris o utilitzar els desplaçaments de valoració. S’ha de comptar amb les defenses psicològiques incorrectes i amb tots els elements possibles. Per últim, tot es plasma en un full de paper.

La posada en comú es realitza amb tots els anuncis en un lloc visible i els comentaris es fan en grups grans. Com es podria haver fet millor?, quin ens atrau més?, quin no s'ha entès?

3. Joves i adults

- Pluja d'idees que proposen: "Coses que es poden obtenir dels adults que ens envolten", per exemple.
- Investigació d'experts: "En què consisteix ser un bon pare o una bona mare?".
- Proposta de demà passat: "La família del futur".
- Proposta de *role-playing*: una família amb tres germans. El pare és un advocat en exercici. Es considera una persona tolerant i dialogant, encara que hi ha coses "per les quals no passa". Li agrada donar llibertat als seus fills i filles perquè cometin els seus propis errors; tanmateix, a la pràctica tot ha d'estar sota el seu control i les seves normes.

La mare és una educadora d'una escola infantil, de caràcter obert. No és excessivament protectora i opina que són ells els qui han de dirigir les seves vides. Discuteix amb el pare, perquè pensa que ell no porta a la pràctica el que predica. És inflexible amb les persones que no són conseqüents i responsables dels seus actes.

La germana gran (20 anys) estudia Belles Arts, després de diversos intents en altres estudis. Viu una època feliç "ara que ha trobat la seva vocació". No té parella i tots els integrants de la seva família pensen que és la que "va més al seu rotllo".

El germà següent (18 anys) estudia una enginyeria. Pensa que la seva vida actual és un trànsit cap a una de veritable: la d'una persona amb èxit i diners a la butxaca ("que després de tot és el que importa"). Pensa que la seva germana petita és una "pirada", encara que sempre que pot es posa al seu costat.

L'última germana (14 anys) també és estudiant. Tots, excepte la seva mare, creuen que mai no arribarà enlloc, perquè no estudia gaire i es dedica a les associacions i "coses semblants". Recentment, s'ha posat una arracada al nas.

L'escena comença amb una pregunta del pare a la filla petita sobre quines són les veritables raons per les quals s'ha posat l'arracada. Tots estan menjant i intervenen en la conversa...

4. Temps lliure

- Proposta de situació per al *role-playing*: cinc amics es troben a les escales d'accés a l'institut. Les classes han acabat i comenten com ha anat tot el dia. Entre ells hi ha una jove que fa esport assíduament i que dedica a aquesta activitat gran part del temps lliure, és una gran defensora de la vida sana. També hi ha dos joves que toquen en un grup de música. Un d'ells fuma, l'altre no, per-

què diu que “no li agrada i li fa mal”. La quarta jove és una lluitadora antitabac i sempre que pot procura fer campanya perquè la gent no fumi. Per últim, una jove fumadora habitual ofereix una cigarreta a tots i així comença la situació.

- Algunes realitats sobre les que es pot fer un demà passat són: el temps lliure juvenil, els bars, cafeteries i discoteques, el meu temps lliure quan sigui adult, el temps adult dels nostres fills, què serà del tabac d'aquí a trenta anys?, i de l'alcohol?, etc.

- Es poden sotmetre a judici: l'hora d'arribar a casa, la publicitat sobre l'alcohol i tabac, l'actitud dels fumadors o dels no fumadors, la forma de realitzar les celebracions, l'oci dels adults, la disponibilitat econòmica dels joves, l'actitud de pares i mares, etc. En aquest cas recomanem fer-ho sobre la televisió, recordant que les persones (en aquest cas els objectes) són innocents fins que no es demostrï el contrari.

- La investigació de premsa es pot aplicar a l'aparició dels valors en alça i la seva relació amb l'oci o el temps lliure als mitjans seria una activitat interessant.

5. Les relacions personals

- Es proposa la realització d'una pluja d'idees: “Trucs, receptes i idees per millorar les relacions personals”.

- Es proposa per al *role-playing* la situació següent: un grup format per quatre noies i un altre per tres nois. Tots tenen entre 16 i 18 anys. Els nois han cridat l'atenció de les noies i elles decideixen apropar-se per establir contacte i lligar amb ells. L'escena comença amb la deliberació d'elles sobre si s'apropen o no.

- Es proposa fer un demà passat: “Les formes de convivència d'aquí a 50 anys.”

- Es proposa la investigació de premsa centrada en la televisió i més concretament en programes dramàtics i sèries. “El tractament de les relacions personals a la TV”.

- Es proposa fer un judici a: “Els homes i les dones, i el seu comportament en parella”.

6. Els joves i el món

- El títol d'una investigació d'experts que es proposa és: formes en què els joves participen a la seva comunitat: accions, tipus, històries, anècdotes...

- El títol d'una pluja d'idees que es proposa és: “Coses que s'han de canviar a la societat”.

- Sotmetre a judici: “La capacitat i actitud dels joves, avui, respecte al canvi social”.

- Mural de frases: en què es parli d'actituds, criteris, metes i elements a tenir en compte per poder fer de la societat “quelcom” més habitable.

6

El concurs

La Direcció General de Drogodependències i Sida i la *Fundación de Ayuda contra la Drogadicción* proposen realitzar un concurs que doni sortida a les conclusions i resultats dels treballs realitzats pels grups amb els materials.

La tasca fonamental dels tutors/es, professors/es i monitors/es en aquest aspecte és fonamentalment d'animació. Des de l'últim full que aparegui a cada dossier que al·ludeix el concurs i que provocarà preguntes, fins al full de les bases del concurs, com a eina per ajudar-los a participar. La idea central és la mateixa: la devolució.

Aquesta idea es basa en la pretensió que les coses no es quedin només en discussions de grup. Si la informació i el debat han tingut un efecte en els nivells individual i grupal, es tracta de donar-li ara una rellevància social. Es busca que els joves siguin conscients que les seves opinions i conclusions són importants per a altres persones i que resulta interessant que se'ls faci arribar.

La modalitat que escullin i la qualitat del producte no compten, l'important és ressaltar la idea central que mou a la realització del concurs. Encara que no hi ha dubte que els premis proposats poden resultar d'ajuda per animar la participació.

Annex: bibliografia

En aquest annex es mostra una sèrie de llibres que poden resultar útils per a la dinamització de grups.

L. ALBERT & P. SIMON *Las relaciones interpersonales.*
Herder, Barcelona, 1979.

ANNE ANCELIN SCHUTZENBERGER *Introducción al role-playing.*
Madrid, 1976.

BALDUINO ANDREOLA *Dinámica de grupo. Sal Terrae.*
Santander, 1984.

KLAUS ANTONS *Práctica de la dinámica de grupos.*
Herder, Barcelona, 1978.

EDWARD DE BONO *El pensamiento lateral.*
Paidós. Buenos Aires, 1988.

EDWARD DE BONO *Seis sombreros para pensar.*
Granica. Madrid, 1988.

J.J. BRUNET *Tutoría con adolescentes.*
S. Pío. Madrid, 1984.

CEMBRANOS, HDEZ. MONTESINOS, BUSTELO *La animación sociocultural,
Una propuesta metodológica. (Cap 4)*
Ed. Popular. Madrid, 1988.

CIRIGLIANO I VILLAVERDE *Dinámica de grupos y educación.*
Humanitas Buenos Aires, 1970.

B. DEMORY *Cómo dirigir y animar las reuniones de trabajo.*
Deusto. Bilbao, 1985.

ALLAN C. FILLEY *Solución de conflictos interpersonales.*
Trillas. México, 1985.

RAYMOND HOSTIE *Técnicas de dinámica de grupos.*
Icce, Madrid, 1977.

GEORGE P. HUBER *Toma de decisiones en la gerencia.*
Trillas. México, 1984.

JESUS IBÁÑEZ *El grupo de discusión.*
Siglo XXI. Madrid, 1979.

EDOUARD LIMBOS *Cómo animar a un grupo.*
Marsiega, Madrid, 1979.

JOSEPH LUFT *La interacción humana.*
Marova, 1976.

ROBERT MEIGNIEZ *El análisis del grupo.*
Marova, 1977.

ROGER MUCHUELLI. *Preparación y dirección eficaz de las reuniones de grupo.*
Ibérico Europea. Madrid, 1984.

MANUEL PALLARÉS *Técnicas de grupo para educadores.*
Icce Madrid, 1980.

G. POTER MILLER *Cómo decidir mejor y más rápido.*
Deusto. Bilbao, 1986.

RICCARDO RICCARDI *Cómo dirigir una reunión e informar ante un grupo.*
Deusto. Bilbao, 1984.

MANUEL SÁNCHEZ ALONSO *Metodología y práctica de la participación.*
Editorial Popular. Madrid, 1986.

FUNDACIÓN DE AYUDA
CONTRA LA DROGADICCIÓN

Generalitat de Catalunya
Departament de Sanitat i Seguretat Social
**Direcció General de Drogodependències
i Sida**